

IJVUTS: CİLT / VOLUME 3, SAYI / ISSUE 6, S / P. 275 – 284.

Абдуллаев, Равшан- Мирзохид- Қаҳрамон Ражабов (2019). Ўзбекистон Тарихи (1917-1991 йиллар) Иккита Китоб. Тошкент: О‘zbekiston.

ISBN 978-9943-25-542-5.

Äbdulläyev, Rävşän - Mirzähid Räkimov - Qährämân Rəcəbov (2019). Özbekistân Tärixi (1917-1991 Yilläri), İkkitä Kitâb. Taşkent: Özbekistân.

ISBN 978-9943-25-542-5.

Selahittin TOLKUN¹

Özbek Türklerinin Sovyetler Birliği’ne dâhil olması ve bu birlikten ayrılmasına kadar geçen dönemi ele alan *Özbekistan Tarihi* (1917-1991) adlı kitap 2 ciltten oluşmaktadır. Kitap Kiril harfleriyle Özbek Türkçesiyle yayımlanmıştır. Bu eseri tanıttığımız yazımızda öncelikle şu iki kural uygulanmıştır.

- 1) Türkiye’de bilinen *Çolpan, Fıtrat, Veli Kayyumhan, Mustafa Çokay, Baymirza Hayit, Türkistan, Özbekistan, Sovyetler Birliği, Taşkent, Buhara, Harezmi, Moskova, Karakalpakistan, Basmacılık* gibi özel adlar Türkiye Türkçesi bilim dilindeki karşılıklarıyla, diğer özel isimler ise *34 Harfli Türk Dünyası Ortak Alfabeti* verilmiştir.
- 2) Kitaptan alıntılan bölümler tarafımızdan Türkiye Türkçesine çevrilmiştir. Çeviri kısmında ihtiyaç hâlinde ayrıç içinde ç.n. “çevirmenin notu” kısaltmasıyla gerekli açıklamalar yapılmıştır.

¹ Prof. Dr., Anadolu Üniversitesi, e-posta: stolkun@anadolu.edu.tr, orcid: 0000-0002-0603-7010.

Biz, künye bilgilerinin verildiği sayfadan “Mezkûr temel kitap, Özbekistan Fenler Akademisi Tarih Enstitüsünün 12 Temmuz 2017’deki İlmî Toplantısında alınan 09 nolu kararına binaen neşredildiğini” öğreniyoruz (s. 4). Aynı sayfada ayrıca şu önemli bilgi yer almaktadır.

Mezkûr kitap “Özbekistan’ın Sovyet Devrindeki tarihi (1917-1991 yılları)” mevzuundaki (proje yürütücüsü: tarih bilimi doktoru R. M. *Äbdulläyev*) ve “Orta Asya cumhuriyetlerinde yaşanan ulusal-bölgesel sınırlandırma ve bu uygulamanın akıbetleri (1924-1925 yılları)” mevzuundaki uygulama bursu (proje yürütücüsü tarih bilimi doktoru Q. K. *Räcäbov*), “Özbekistan’ın en yeni tarihi” mevzuundaki temel bursu (proje yürütücüsü tarih bilimi doktoru M. A. *Rähimov*²) esasında neşre hazırlandı (s. 4).

2 cilt halinde neşredilen kitap, bâblar halinde düzenlenmiş, ciltler *birinçi kitâb* (toplam 560 sayfa) ve *ikkinçi kitâb* (toplam 576 sayfa) olarak adlandırılmıştır.

İlk cildin içinde şu ana başlıklarla şu bölümler bulunmaktadır.

Sözbaşı (s. 5-13)

Birinci Bölüm

I. Bâb Türkistan’da Sovyet hâkimiyetinin yerleştirilmesi ve milli hareketin gelişmesi (1917-1918 yılları) (s. 16-86)

II. Bâb. Buhara ve Harezmi 1917-1924 arası (s. 87-177)

III. Bâb. Özbekistan’da Sovyet rejimine karşı silahlı hareket. (s. 178-234)

IV. Bâb. Türkistan’da Sovyet hâkimiyetinin içtimaî-iktisadî sahadaki tecrübesinin ilk aşaması (1918-1924 arası) (s. 235-287)

V. Bâb. Orta Asya’da ulusal-bölgesel sınırların yaratılması (s. 288-332)

VI. Bâb. Bolşeviklerin “Kültür İnkılabı” siyaseti ve bunu Türkistan’a mecburî uygulaması (1917-1924 arası) (s. 333-363)

VII. Bâb. Karakalpakistan 1917-1924 arası (s. 364-390)

İkinci Bölüm

Özbekistan Sovyetler Birliği Terkibinde (1925-1991 arası)

I. Bâb. Özbekistan SSC’de Sovyet siyasî sisteminin pekiştirilmesi ve çelişkili cihetleri (1925-1939 arası) (s. 392-474)

II. Bâb. İdarî sisteminin güçlenmesi sürecinde sosyal ve iktisadî siyaset (s. 475-540)

² Yazarın soyadı kitabın üzerinde Рахимов “Rähimov” olarak, ancak iç sayfalarda ise Рахимов “Rähimov” olarak yazılmıştır.

Özbekistan Mühim Tarihî Vakıalar kronolojisi (Şubat 1917-Ağustos 1939) (s. 541-557)

İçindekiler (s. 558-559)

İkinci cilt ise şu bölümler oluşmaktadır:

İkinci Bölüm

İçindekiler (s. 574-575)

III. bâb. Özbekistan İkinci Dünya Savaşı Yıllarında (s. 5-76)

IV. Bâb. Özbekistan 1945-1964 Yıllarında (s. 77-110)

V. Bâb. Özbekistan Memleketinin Siyasî ve İçtimaî-İktisadî Hayatındaki Karşıt Cereyanların Artması Devri (1964-1985 Yılları) (s. 111-158)

VI. Bâb. Özbekistan 1985-1989 Yıllarında (s. 159-217)

VIII. Bâb. Özbekistan Medeniyetinde Karşıt Cereyanlar: Komünist ideoloji istikametinde gelişme (1925-1991 Yılları) (s. 218-278)

VIII. Bâb. Özbekistan'da XX. Asırda Etnik ve Etno-demografik Cereyanlar ve Dinî Siyaset (s. 279-355)

IX. Bâb. Özbekistan'ın Milletlerarası İşbirliğindeki Yeri (s. 356-394)

X. Bâb. Karakalpakistan 1925-1991 Yılları (s. 395-427)

XI. Bâb. Özbekistan Bağımsızlığa Kavuşma Eşiğinde (1989-1991 Yılları) (s. 428-459)

Hülasa (s. 460-466)

Özbekistan'daki Mühim Tarihî Vakıalar Kronolojisi (Ağustos 1939 - Ağustos 1991) (s. 467-496)

Bibliyografya (s. 498- 573)

Münderice (s. 574-575).

İçindekiler kısmından da anlaşılacağı üzere kitap son derece zengin içeriğe sahiptir. Genelde Batı Türkistan, özelde Özbekistan'ın esas olarak geçtiğimiz yüzyıldaki siyasî, sosyal, iktisadî durumu etraflıca ele alınmıştır. Kitabın yakın dönem Orta Asya araştırmacıları için temel başvuru kaynağı olacağı kesindir.

Bağımsızlık sonrası Özbek düşünce dünyasında birtakım olayların yeniden adlandırıldığı görülmektedir. Benzer şekilde bu yayımda da Sovyet döneminde sistemin baskısıyla kullanılan *Bâsmâçilik* ve Rusça *Великая Отечественная война* ibaresinin birebir çevirisi olan *Uluğ Vâtân Uruşu* "Ulu Vatan Savaşı" adlandırmaları terk edilmiş, yerine *İstiqlâlçilik Hârikâti* ve *İkkinçi Câhân Uruşu* gibi daha gerçekçi kavramlar türetilerek kullanılmaya başlanmıştır.

Öte yandan kitapta zaman zaman Türkiye bilim dili için yabancı gelebilecek kavramlar da karşımıza çıkmaktadır. Söz gelimi *milliy-hududiy çegärälâniş* "ulusal-bölgesel sınırlanma" kavramı ile 1924 tarihinde Sovyet idaresinin böl-yönet siyasetinin bir uygulaması olan ve bir

zamanlar halkların ortak vatan Türkistan'ın Özbek, Kazak, Kırgız, Türkmen ve Tacik etnik topluluklarına göre cumhuriyetlerine bölünmesi kastedilmektedir.

Kitabın her sayfası her paragrafı ilgili çekici bilgilerle doludur. Dolayısıyla tanıtım amacıyla yazdığımız bu yazıda kitaptan ilginizi çeken kimi bölümlerden örnekler vereceğiz.

Kitabın ilk cildinin başında yer alan *Sözbâşı* (s. 5-14) kısmında kitabın içeriği hakkında oldukça ayrıntılı bilgiler yer almaktadır. İlk olarak Özbekistan'ın bağımsızlığa giden süreci öncesi ve sonrasında kısaca şöyle özetlenmiştir:

İşte böyle şartlar altında 1980'li yılların ortalarından itibaren Sovyet sistemini inkırazdan çıkarmaya yönelik *yeniden yapılanma* siyaseti uygulamaya konuldu. *Açıklık* siyaseti sebebiyle önceden yasaklanan eserlerin neşrine izin verildi. Arşivler açılarak Stalinizm ve Sovyet düzeninin gerçek mahiyeti gözler önüne serildi. Artık kamuoyu, özellikle ilerici aydınlar, bu düzeni ıslah etmenin değil, ondan vazgeçmek gerektiğini idrak etti. Sovyetler Birliği dâhilindeki cumhuriyetler bağımsızlık yolunu tuttu. Özbekistan'da da bir grup faal aydının teşebbüsüyle Özbek diline devlet dili makamı kazandırma, hayatî ekolojik sorunları çözüme, pamuk mono-kültürünü bertaraf etme, toplumun siyasi demokratikleşme sürecinin ve Özbek halkının manevî değerlerinin ihyası yanında bu değerleri savunma hedefleri işleme kondu. 21 Ekim 1989'da "Devlet Dili" doğrultusunda kanun kabul edilerek, Özbek diline devlet dili makamı verildi, 20 Haziran 1990'da Özbekistan'ın "Bağımsızlık bildirgesi" kabul edildi. 31 Ağustos 1991'de Özbekistan'ın bağımsızlığının ilan edilmesi bu sürecin kanunen devamı oldu (1.c., s. 9-10).

Sovyetler Birliği terkinde yaşamış olan bütün halkların tarihinde çok karmaşık durumlar bulunmaktadır. Özellikle Sovyet sürecinde yaşanan birtakım olaylar günümüz aydınlarını çelişkili duygu ve düşüncelere sevk etmektedir. Mesela, 2. Dünya Savaşı sürecinde hemen bütün halklardan toplanan askerlerin bir kısmı Almanlara esir düşmüş; bilahare Rus olmayan özellikle de Türk soylu halklara mensup kişiler, Almanların sağladığı yardımla hem Almanların katliamından kurtulmak hem de kendi yurtlarını Rus hâkimiyetinden kurtarmak ümidiyle zamanında saflarında çarpıştığı Sovyet ordusuna karşı bu defa Almanya safında savaşmıştır. Bu savaşın bitmesinin üzerinden bunca yıl geçtikten ve Sovyetler Birliği terkindeki cumhuriyetler bağımsızlıklarına kavuştuktan sonra günümüz aydınları, savaşa katılan kendi insanlarını nasıl değerlendireceklerdir? Bir yandan Sovyetler Birliği vasıtasıyla sömürgeci olduğunu kabul ettikleri Rusları, 2. Dünya Savaşı'nda koruyan kendi insanları; öte yandan karşı tarafa, isteyerek veya istemeyerek de olsa, esir düşen ve oradan kendi halkının içinde bulunduğu devlete karşı, isterse kendi anayurdunu bağımsızlığa kavuşturmak için olsun, savaşan yine kendi insanları bulunmaktadır. Hakkaniyetli bakılırsa her iki kesimin de kendince haklı olduğu görülecektir.

Benzer şekilde, Stalin döneminde yaşanan aydın katliamında bir yanda katledilen veya hapis ve sürgünlere uğrayan insanlar, öte yanda bu süreçte o insanların bunları yaşamasına destek olan yerli işbirlikçi aydınlar vardır. Bu durumda günümüz aydınları geçmişi nasıl değerlendirecek, nasıl hüküm verecektir?

Bu konuda kitabın *Sözbâşı* bölümünün sonunda şu yaklaşımda bulunulmuştur:

Elinizdeki kitapta Özbekistan'ın Sovyet devri tarihi halisane aydınlatılmaya çabalanmıştır. Aynı zamanda tahrir heyeti ve müelliflerce, burada belirtilen bütün fikirler, tarihî vakıalara yönelik değerlendirmeler ve hülasaların mutlak doğru olduğu iddia edilmeyerek bu karmaşık dönemin tarihine dair yaklaşımları şekillendirmeyi okurların ihtiyarına bırakılmıştır. Kitap vasıtasıyla bizlere bildirilen bütün teklif ve mülahazalar tarafımızdan teşekkürle karşılanacak ve sonraki neşirlerin hazırlanmasında elbette dikkate alınacaktır (1. c., s. 14).

Bu bölümde Sovyet sisteminin aşırı bürokrasi anlayışının Özbekistan'da yol açtığı sosyal yaraları da yeri geldikçe sebepleriyle birlikte açıklanmaya çalışılmıştır.

1970'li yıllarda başlayan Sovyet sisteminin genel gerilemesi Özbekistan'daki durumu daha da ağırlaştırdı. Ülkede gerileme derinleştikçe türlü türlü sorunlar göze görünür hâle geldi. Bu sorunlardan birisi olan “aşırı yazma” yoluyla göz boyama, Sovyet'in aşırı evrakçı bürokrasi rejiminin bir ürünü, Sovyet devletinin istatistiklerini Komünist Partisinin direktiflerine düzenlenen planlara uydurulmasının bir sonucu olarak, bu “aşırı yazma”ya başvurulması, Özbekistan SSC'deki pamuk yetiştirilmesi sahasında çok geniş bir uygulama alanı buldu ve son derece olumsuz sonuçlara yol açtı ve 1980'lerin başlarında “Pamuk İşi” diye adlandırılan meşum vakıalara sebep oldu (1. c., s. 9).

Türkiye'de üzerinde çokça çalışma yapılan ve Rusların kara propaganda amacıyla *Basmacılık* diye adlandırdığı Bolşeviklere karşı yürütülen silahlı direniş hareketiyle ilgili de pek çok yeni ve ilgi çekici bilgiler bulunmaktadır.

“Basmacılık hareketi – diye yazmıştı Feyzullah Hocayev ‘Büyük Sovyet Kamusunda’ - şiddetli siyasî, Sovyet karşıtı bir yapı kazandı ve bütün Orta Asya'nın mevcut üç cumhuriyeti olan Buhara, Türkistan ve Harezmi'deki çiftçilerin kitlesel hareketine dönüştü. Hareketin fikrî kılavuzları yalnızca... *Körşirmat* (ç.n. Şir Muhammed Bek), *İbrâhimbek* gibiler... olmakla kalmadı, hatta bu harekete yerel milli aydınlar, din adamları ve zenginler bile öncülük etmeye başladılar.” Feyzullah Hocayev'in “Büyük Sovyet Kamusu”nda “Basmacılık” hareketinin çiftçilerin arasında ammevî görünüşe kavuşması, hareketin fikrî öncülerinin ekseriyeti milli aydınlar ve vatanperverlerden ibaret olduğu doğrultusundaki bu itirafı o devir için mühim ehemmiyete sahipti. (1. c., s. 186)

Harezmi Halk Sovyet Cumhuriyeti'ndeki silahlı hareket ise başka bir şeraitte yaşandı. Buradaki sıkıntılı siyasi atmosfer, toplumlar arası ilişkilerin zıtlaşması mücadele cereyanına tesirinden âri olamadı. Evvela Rusya İmparatorluğu ve Hive Hanına karşı mücadele veren Türkmen uruğu Yomutların başı Cüneyd

Han [Kurban Memed Serdar] hanlık düzeninin yıkılmasından epey önce Harezmi vahasında Kızıl Ordu'ya karşı bağımsızlık mücadelesine başlamıştı.

Cüneyd Han'ın ordusunun saflarında bulunan Türkmen ve Özbeklerin dışında Karakalpak ve Kazaklar da oldukça çoktu. Hareketin sosyal yapısını tahlil edecek olursak, burada esasen çiftçiler, zanaatkarlar ve hayvancılar yanında varlıklı kişiler ve âlimlerin de iştirak ettikleri ortaya çıkmaktadır. Harezmi'nin en meşhur zenginleri *Bädrimbây*, *Mütçänbek Törä*, *Ähmädbek* ve *Ärtiq Eşân* harekete katılanları maddi cihetten desteklemişlerdi. (1.c., s. 187)

Birinci cildin sonunda yer alan Şubat 1917 ile Ağustos 1937 yılları arasındaki *Özbekistan Mühim Tarihî Vakıalar Kronolojisi* bölümü son derece yararlı ve ilgi çekicidir (541-557).

Türkiye'de özellikle Özbek edebiyatı sahasında yapılan ilk çalışmaların önemli kısmı özellikle Stalin döneminde katledilen *Çolpan*, *Fitrat*, *Abdullah Kâdirî* gibi aydınlar üzerine olmuştur. Eldeki bu kitapta mezkûr şahıslar yanında, Stalin döneminde katledilen veya başta hapis ve sürgünler olmak üzere her türlü zulme maruz kalan diğer aydınlar üzerine de ayrıntılı bilgiler verilmiştir. Bu bölümden çok küçük bir kısmını örnek olarak veriyoruz:

Özbekistan SSC Bilim Komitesi reisi ve Dil ve Edebiyat İlmî Tetkikat Enstitüsünün müdürü *Ätäcân Hâşimov* (1905-1938) Taşkent'te 2 Temmuz 1937 tarihinde tutuklandı. Kendisine, Özbekistan yazarlarının "Kızıl Kalem" devrim karşıtı Pantürkçü teşkilatın başkanı olmak, dil sahasında zararlı faaliyetlerde bulunmak, yeni Özbek alfabesi komitesinin reisi olduğu halde söz konusu alfabenin kullanılmasını güçleştirmek gibi anlamsız suçlamalar yöneltildi. *Ätäcân Hâşimov* aslında *Fitrat*'ın sevilen talebesi idi. Aynı zamanda o da yetenekli gençleri desteklemiştir. Ancak kendisinin yöneticisi olduğu Dil ve Edebiyat Enstitüsü'nün birçok akademisyeni (Prof. *Abdurauf Fitrat*, Prof. *Ğâzi Âlim Yunusov*, Doç. *Qäyüm Rämzânov* vb.) de tutuklandı. Özbekistan Devlet Üniversitesi'nden Prof. *Polät Sâliyev*, Fergane Pedagoji Enstitüsü'nden Prof. *Äbdürähmân Sä'diy* ve diğerleri de tutuklandı. SSCB Yüksek Mahkemesi Askerî Kolokyumunun 5 Ekim 1938'deki kararıyla *Ätäcân Hâşimov* 4 Ekim 1938'de Taşkent dolaylarında kurşuna dizildi.

Kısacası, Dil ve Edebiyat İlmî Tetkikat Enstitüsü işi üzerine 4-15 Ekim 1938'de SSCB Yüksek Mahkemesi Askerî Kolokyumunun kararıyla *Ätäcân Hâşimov*'un dışında *Fitrat*, *Çolpan*, *Qäyüm Rämzânov*, *Ğâzi Âlim Yunusov*, *Miyânbüzruk Sâlihov*, *Ägzâm Äyupov*, *Säncär Sıddıqov* ölüm cezasına çarptırıldı, *İbrâhim Nâzirov*, *Säfâ Zufârov*, *Fäxri Kämâlov*, *Sâbircân İbrâhimov*, *Âlim Şäräfutdinov*, *Qâdir Äşurov*, *Ärif Ämirov* ve başkaları 10 yıl çalışma kamplarına sürgün edildi (1. c., s. 467).

Özbek halkının 2. Dünya Savaşı sürecinde yaşadığı duyguları ve savaşa neden destek olmak zorunda kaldıkları da kitapta ayrıntılı biçimde işlenmektedir.

Ağır savaş yıllarını bizzat yaşamış olan kişilerin hatırlarından malum olduğuna göre, insanlar o zamanlarda Sosyalizmin faziletleri ve Sovyet rejimini kollamanın gerekliliği kanaatinde pek değillerdi. Halkın ekseriyet kısmı müstebit Sovyet düzeni hakkında olumlu düşünmüyorlardı. Çünkü Özbekistan'da henüz Türkistan Muhtariyeti'nin kana bulanması, İstiklalcilik (ç.n. milli direniş, *basmacılık*) hareketinin kanlı biçimde bastırılması, dinî itikatları dolayısıyla yaşanan baskılar insanların

henüz aklından çıkmamıştı. Kolhozlaştırma sürecinin Stalin'in yöntemiyle zorbalıkla gerçekleştirilmesi neticesinde yaşanan haksızlıklar hâlâ hatırlanıyordu. Sovyetler Birliği'nin tamamında olduğu gibi Özbekistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nde de 1936-1938 yıllarında yaşanan toplumsal hukuk dışı yasaklamalardan halkın kalbinde açılan yaralar henüz kapanmamıştı.

Ancak, öz yurduna olan gerçek büyük sevgisi, sevgili toprağına tecavüze girişen düşmana nefret duygusu müstebit Sovyet sisteminin getirdiğı bütün sıkıntıları geriye attı. Halk, kendisini düşmanı durdurmaya ve geriye çekilmeye mecbur etmeye kadir biricik güç olarak hissetti. Halk, Komünizmi savunmanın değil, aksine Faşizme karşı savaşmanın daha adaletli olduğu kanaatine vardı (2. cilt, s. 10).

Yazımızın başında da belirttiğimiz gibi kitapta yalnızca, genelde Sovyetler Birliği özelde Özbekistan hakkında bilgi verilmekle kalınmamış, aynı zamanda bu coğrafyanın dış dünyaya dağılmak zorunda kalan insanları da yeri geldikçe ele alınmıştır. Mesela, 2. Dünya Savaşı sürecinde Hitler Almanyasına esir düşerek burada gönüllü veya mecburen Sovyetler Birliği'ne karşı savaşmak zorunda kalan Türk soylu Sovyet vatandaşlarının kurdukları ve Sovyet döneminde hain olarak nitelendirilen *Türkistan Lejyonu* da oldukça gerçekçi ve her yönüyle ele işlenmiştir (s. 51-58).

Savaş şartlarında Sovyet ordusu mensuplarının bir kısmı düşmana esir düşmeye mecbur oldu. Bunların arasında Özbekistan yanında Orta Asya ve Kazakistan cumhuriyetlerinden giden gençler de vardı. 2. Dünya Savaşı devrinde Türkistanlı askerî esirlerden Almanya'da Wehrmacht (ç.n. Alman silahlı kuvvetleri) komutanlığında 1942 yılında Türkistan Lejyonu teşkil edilir.

2. Dünya Savaşı arifesinde Sovyet rejimi; yukarıda gösterildiğı üzere, acımasız baskılar ve terörü sebebiyle bölgeyi yeni yeni kendi düzenine uydurmaya başlamış; mecburi kolhozlaştırma ve varlıklı insanları sınıf olarak bitirme uygulamasının sonuna gelmiş; "basmacılık" diye adlandırılan Sovyet hâkimiyetine karşı direnen silahlı hareket güç kullanarak bastırılmış ve hür fikirli milli elit darmadağın edilmişti. Bu durum Sovyet rejimine karşı memnuniyetsizliğı korumakla kalmamış, tersine daha da kuvvetlendirmişti. Bu yüzden lejyon askerlerinin sosyal kökeni ve psikolojileri hakkında fikir yürütüldüğünde o insanların tarihî geçmişini göz ardı etmek mümkün değildir. Lejyon askerlerinden biri olan *Zubäydüllä Cörä*, tuttuğı günlükte 12 Ocak 1945 tarihinde "Babamı ve ağabeyimi Sovyetler kurşuna dizmişti ve ben, bu yüzden (elime imkân geçince) Türkistan Lejyonuna katıldım." açıklamasını yazmıştı. (2. cilt, s. 53-54)

Türkistan Lejyonu hakkında yazılan şu açıklamalar da oldukça ilgi çekicidir:

Mustafa Çokay ve Veli Kayyumhan esir alınan Türkistanlıların hayatını kurtarmak için onlardan Türkistan Lejyonu'nu teşkil etmeye çabaladılar. Mustafa Çokay; 1941Eylül'ünde Suvalki Toplama Kampında tutulan Türkistanlı askerî esirlere hitaben yaptığı konuşmada yalnızca vatandaşlarını ölümden kurtarmak için bu yolu seçtiklerini söyleyerek, onları Almanya askerî esaretinden kurtarmayı vaat eder.

Faşist Almanya'nın ırkçılık ve milliyetçilikten ibaret propagandası halkları türlü katmanlara bölmüştü. Sovyet askerî esirlerini en alt derecedeki halk grubuna sokmuş; faşistlerin özel SS birimi tarafından sistematik olarak yok edilmişlerdi. Esirler toplama kamplarına getirildiklerinde ilk olarak SS askerleri, Yahudileri özel olarak ayırarak kurşuna dizmişlerdir. Çok defa da Müslüman esirler (bunların ekseriyeti Türkistanlılar idi) de sünnetli olduklarından dolayı, yanlışlıkla, Yahudi sanılarak öldürülmüşlerdir. Alman askerlerinin İslam'da da sünnet uygulamasının olduğunu öğrenmelerinden sonra idamlar azalmıştır. Bunun dışında açlık, türlü salgınlar ve soğuktan dolayı pek çok askerî esir vefat etmiştir. Bu şekilde 1942 sonuna kadar 2 milyondan fazla Sovyet esirler Alman SS'leri tarafından öldürülmüştür.

Almanya'nın ele geçirilen doğu ülkeleri bakanı Alfred Rozenberg Eylül 1941'de Bakanlıkta Türkistan Lejyonunu kurma işlemlerini başlattı. (2. cilt, s. 55)

Almanya'da kurulan *Türkistan Lejyonu* dışındaki diğer coğrafyalara ait Türklerin yapılanmalarına da değinilmiştir:

Aynı zamanda İdil-Tatar, Kafkas Müslüman (sonraları Azerbaycan), Şimalî Kafkasya, Gürcü, Ermeni lejyonları da kurulmuştur. Bu millî lejyonlar resmî cihetten aynı dönemde teşkil edilen General A.A. Vlasov komutasında Rus Azadlık Ordusu terkbine girmektedir (2. cilt, s. 58).

Kitapta, Türkiye'deki milliyetçi çevrelerce çok iyi bilinen "Güzel Türkistan" marşı ve bu süreçte gerçekleştirilen süreli yayınlar hakkında da son derece değerli bilgiler sunulmaktadır.

Türkistan Lejyonu savaşçılarının özel üniformaları vardı. Lejyon'un özel bayrağı ve marşı da bulunuyordu. Marş olarak Çolpan'ın "Gözâl Türkistân" şiir ve bestesi esas alınmıştı. Komitenin resmi organı "Millî Türkistan" (1942-1945; 1948-1986; Berlin ve Düsseldorf) dergisi olup, dergi *Veli Kayyumhan* redaktörlüğünde Arap ve Latin alfabelerinde Özbek dilinde, sonraları İngiliz dilinde neşredilmiştir. Bunun dışında "Yeni Türkistan" (1942-1945; Berlin) gazetesi *Veli Kayyumhan* ve *Âbil Zävkiy* (Veli Zünun) redaktörlüğünde Latin alfabesiyle Özbek dilinde, "Millî Edebiyat" (1942-1945) dergisi de yayımlanmıştır. "Türk Birliği" gazetesi *Mähkäm Umäriy* redaktörlüğünde Özbek dilinde çıkmıştır (2. cilt, s. 58).

2. Dünya Savaşı'nın sona ermesiyle Avrupa'da esir düşen Türkistanlıların son hâlleri de ayrıntılı olarak ele alınmıştır:

Savaş bitince lejyonerlerin hemen hepsi Yalta Konferansı anlaşmasına binaen Sovyetler Birliği'ne iade edilmiştir. Baymirza Hayit'in yazdığına göre 181.000 lejyonlerden 65.000'i cephelerde vefat etmiş ve onların hayatta kalanları Sovyetler Birliği'ne teslim edilmiştir. Bunlardan yalnızca 800'ü Batı'da kalmaya muvaffak olmuştur. Bu iade sürecinde binlerce sabık lejyoner ölmüştür (2. c., s. 59).

2. Dünya Savaşı'nın Özbek halkının nüfusuna etkisi şöyle açıklanmıştır:

Özbekistanımız ahali 6,5 milyon kişiye yakınken, bunun 1,5 milyonu yani silah kullanmaya elverişli insanları savaşa katılmıştır. Bunların arasından 500 binden fazlası savaş meydanlarında helak olduğunu, yine nice nicesinin sakat ve yaralı olarak döndüğünü, nicesinin hiçbir iz bırakmadan kaybolduğunu

dikkate alırsak, 2. Dünya Savaşı'ndaki galebenin bize nelere mâl olduğu kendiliğinden anlaşılır (2. c., s. 60).

Kitapta konular oldukça ayrıntılı işlenmiştir. Her bölüm kendi içinde dikkat çekicidir; ancak özellikle Sovyet sisteminin yarattığı sorunlar geniş geniş işlenmiştir. Mesela 2. *Özbekistan'da Kolhoz Pamuk Mono-kültürünün Uygulanması ve Bunun İctimaî-İktisadî Akıbetleri* başlıklı bölümde günümüz Türkistan -Orta Asya- coğrafyasının en önemli ekolojik sorunlarından olan Aral Gölü'nün kuruması meselesinde sebepler ve uygulama sürecinin birçok noktasına açıklık getirilmektedir.

Özbekistan SSC kurulduktan sonra Merkez'in bu cumhuriyeti SSCB'nin esasî pamuk mıntıkasına dönüştürmesi uygulaması kapsamlı hususiyet kazanmaya başladı.(2. c., s. 126)

Sulanan pamuk meydanlarının keskin artışı özellikle XX. asrın 30'lu yıllarında yaşandı. Bilhassa 1929-1932'lerde Özbekistan'daki pamuk ekim alanları 50 bin hektardan 928 bin hektara çıktı. Neticede yetiştirilen pamuk hammaddesi 520 bin tondan 753 bin tona ulaştı. Özbekistan'da 1932'de sosyalist sektör ve pamuk üretimi oranı %86'ya ulaştı (2. c., s. 129).

Sovyet hükümeti ve Özbekistan Komünist Partisi özünde gerçekleştirme imkânı olmayan planları gerçekleştirmedikleri için yerel idareciler ve halka karşı sürekli ağır ceza uygulama yollarına başvurmuşlardır. Mesela Özbekistan Komünist Partisi Merkezi Komitesi Genel Toplantısının 1932'te "Pamuk için yürütülen mücadeleyi hayasızca berbat eden" yerel idarelerin soruşturulması yönündeki Merkez Komite Bürosu'nun kararını destekleyerek Merkez Komite Bürosu ve Merkezi Kontrol Komitesi'nin Genel Toplantısını "geri kalmış bölgelerin parti teşkilatları ve idarecilerinin olağanüstü denetlemelerle gözden geçirilerek "Pamuk için mücadeleye zararı dokunan oportünistleri acımasızca cezalandırmak"la görevlendirdi (2.c., s. 130).

Özbekistan'ın Sovyetler Birliği'nden ayrıldığını ilan ettiği *Müstakillik (Bağımsızlık) Bildirgesi* metnini de bu çalışmadan okumak mümkündür. Burada söz konusu bildirgenin bir kısmını veriyoruz:

Müstakillik Bildirgesi

Özbekistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyet Yüksek Meclisi:

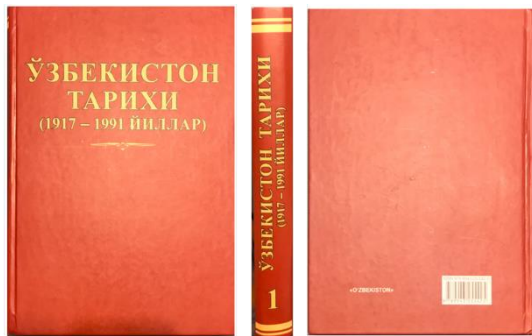
Özbek halkının devlet yapısındaki tarihî tecrübesi ve yapısındaki zengin ananeleri,
her milletin kendi kaderini kendisinin belirleme hakkını teminden ibaret olan yüce maksat hakkı,
her ferdinin refah içinde yaşamasının teminini yüce maksat olarak kabul ettiğinden,
Özbekistan halklarının geleceği için tarihî mesuliyeti derinden hissederek,
uluslararası hukuk kaidelerini, umum insanî değerleri ve demokratik prensipleri esas alarak,
Özbekistan Sovyet Sosyalist Devleti'nin Devlet bağımsızlığını ilan eder. (2. c., s. 450)

2. cildin 467- 497. sayfaları arasında yer alan *Özbekistan'daki Mühim Tarihî Vakiatların Kronolojisi (Ağustos 1939- Ağustos 1991)* başlıklı bölümde söz konusu tarihler arasında yaşanan olaylar silsilesi ayrıntılı olarak verilmektedir.

Yine 2. cildin 498-573. sayfaları arasında, sayfa numaralarından da anlaşılacağı üzere, oldukça geniş bir kaynakçası bulunmaktadır. Kitapta kullanılan kaynaklar esas olarak şu başlıklar altında sıralanmıştır.

- Sovyet döneminde değişik kurum, kuruluş ve kurullar tarafından düzenlenen her türlü toplantı karar tutanakları (s. 498-505),
- İstatistik ve demografik yayınlar (s. 505-507),
- Arşiv belgeleri (s. 507-510),
- Dönemin süreli yayınları (s. 510-512),
- Siyaset ve devlet adamlarının eserleri (s. 512-521),
- Sovyet hâkimiyeti yıllarında yayımlanan edebî eserler (s. 521-534),
- Harici kaynaklar (İngilizce, Türkiye Türkçesi, Almanca, Fransızca, İtalyanca, Japonca ve başka dillerde) (s. 534-540). İlginç biçimde Rusça kaynaklar bu bölümde yer almaz.
- Özbekistan Cumhuriyeti'nde bağımsızlık yıllarında neşredilen ilmî eserler (s. 540-551),
- Bağımsız Devletler Topluluğu üyesi devletlerde yapılan tarihî yayınlar (Rusya, Kazakistan, Kırgızistan, Tacikistan, Türkmenistan, Azerbaycan, Beyaz Rusya, Moldova, Litvanya (s. 551-557),
- Türlü ansiklopediler, yıllıklar, lügat ve kamuslar vd. (s. 557-559),
- Tezler ve biyografiler (s. 559-573),
- Değişik internet sayfaları (s. 573).

Böylesine dolu dolu bir çalışmayı hazırladıkları için emeği geçen bütün bilim insanlarını kutluyoruz. Gerçekten çok büyük mesai mahsulü olduğu kitabın hemen her sayfasından, her paragraftan açıkça anlaşılmalıdır. Genelde Batı Türkistan özelde Özbekistan'ın Sovyet dönemi üzerine çalışan araştırmacıların başvurmadıkları takdirde çalışmalarının eksik kalacağı düşüncesinde olduğumuz bu kitabın en kısa zamanda Türkiye Türkçesine çevrilmesinin şart olduğu kanaatindeyiz.

Kitabın ilk cildinin ön, sırt ve arka kapak resimleri

Kitabın ikinci cildinin ön, sırt ve arka kapak resimleri